

Вячеслав Іванович Ляшенко,
доктор економічних наук, професор,
ORCID 0000-0001-6302-0605,
e-mail: slaval.aenu@gmail.com,

Оксана Анатоліївна Бородіна,
кандидат наук з державного управління,
старший науковий співробітник,
ORCID 0000-0001-7469-9529,
e-mail: borodinaoksana1306@gmail.com,

Інститут економіки промисловості НАН України, м. Київ

БАЛКАНСЬКИЙ КЕЙС: ПРОТИРІЧЧЯ, ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ДОСВІДУ ПОВОЄННОГО РОЗВИТКУ КОСОВО ДЛЯ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. До складу базисних аспектів будь-якого якісного та грамотного стратегування повоєнного економічного розвитку входять аналіз та детальний розгляд перебігу подій, що передували кризовому періоду, а також, врахування досвіду країн, які свого часу опинилися у подібних ситуаціях та ефективно подолали наслідки форс-мажорних обставин.

За сучасних умов, – і світовий досвід країн, що мали у власних активах досвід посткризового відновлення, це підтверджує, – детермінантами економічного зростання одночасно є як аспекти глобалізації, так і аспекти регіоналізації та локалізації, їх нероздільність, взаємопов'язаність і взаємодія є запорукою ефективного розвитку [1].

Показовим у цьому сенсі є досвід Косово щодо посткризового розвитку, з огляду на комплекс заходів, запроваджений в країні після військового конфлікту (програми підтримки підприємництва для репатріантів, забезпечення мобільності робочої сили, структурні реформи, що мали на меті сприяння бізнесу, транснаціональна реінвестиційна діяльність, широкі інституційні зміни та інновації) на тлі загальної концепції економічної вбудованості із фокусуванням на соціальних, освітніх, культурних, когнітивних, екзистенціальних аспектах розвитку суспільства [2].

Косівський «тігель» наведених методів державної та приватної підтримки власного розвитку дає можливість говорити про винятковий досвід країни щодо власного повоєнного розвитку та доцільності його аналізу і вивчення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Варто відзначити, що вітчизняна царина фахових наукових досліджень щодо світового досвіду посткризового розвитку відчуває крайній брак досліджень балканського досвіду взагалі та досвіду Ко-

сово зокрема. Окремі комплексні дослідження світового досвіду посткризового розвитку, що частково та фрагментарно відбивають косівський сценарій, проводили зокрема науковці Інституту економіки промисловості НАНУ В. Ляшенко, Є. Чеботарьов [3], С. Іванов [4], В. Микитенко [5], Д. Череватський [6], Н. Осадча [7], Т. Коритько [8]. Однак фокусування саме на косівському вимірі проблеми у сучасному національному медіа-просторі відбувалося практично виключно на рівні медіа-аналітики [9], матеріалів он-лайн лекцій [10], публічних матеріалів досліджень в рамках грантових проєктів [11]. Однією з вагомих причин такого становища, на нашу думку, є складний на даний час міжнародний статус Косово (потенційна країна-кандидат, невизнання багатьма світовими країнами), до сих пір не врегульовані та складні зовнішні відносини з Сербією, низка невирішених внутрішніх економіко-соціальних проблем і т. ін.

На відміну від цього, закордонні, та у першу чергу європейські науковці активно та охоче проводять наукові дослідження на тему косівського конфлікту та посткризового відновлення. Безумовним лідером в цьому є Carolin Leutloff-Grandits [2] із ґрунтовним дослідженням процесу відновлення Косово у повоєнний період та певним інструментам внутрішньої політики і міжнародної підтримки, які сприяли такому відродженню. Слід згадати також дослідження, які стосувалися різноманітних проблем існування косівської діаспори [11-12], становлення урядових інституцій Косово як молодого державного утворення на карті Європи [13], а також безлічі міграційних питань від демографічних до фінансової підтримки мігрантами своїх родин, що знаходилися у Косово [14-17].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Але, наведені європейські дослі-



дження практично усі стосуються виключно соціальних питань, фокусом їх уваги, переважно є питання демографії, родинних транскордонних зв'язків, міжетнічних стосунків, релігійних протиріч, фінансової підтримки з-за кордону мігрантами другої хвилі своїх родин у Косові і т. ін. Питання повоєнного функціонування та розвитку косівської економіки, застосованих внутрішніх державних механізмів та міжнародної фінансової допомоги відображені вкрай фрагментарно.

Постановка завдання. Саме необхідність комплексного економічного дослідження повоєнного відродження Косова, визначення можливих аспектів релевантності косівського повоєнного сценарію та актуальної ситуації в Україні, аналіз та наведення можливих рекомендацій для плідності та ефективності кроків повоєнного відновлення економіки України *детермінували мету даного дослідження* і окреслили основні аспекти роботи.

Гіпотезою дослідження є теза, що комплексний аналіз ситуації у повоєнному економіко-соціальному полі Косова, визначення бенчмарків (критеріїв) релевантності з актуальною економічною ситуацією в Україні, моделювання можливих сценаріїв, міжнародної комунікації та механізмів адаптації для посткризового розвитку значно посприяють продукуванню стратегічних напрямів розвитку національної економіки.

Виклад основного матеріалу.

Балканський кейс. Роль Косова. Створення незалежної держави Косово у лютому 2008 року стало одним із заключних акордів у формуванні політичної карти Західних Балкан після розпаду Югославії (рис. 1). Процес автономізації цього державного утворення супроводжувався напруженістю не тільки у регіоні, а й на більш широкій світовій арені.

У результаті Косово залишається державою, яка залежить від підтримки ЄС та НАТО, невизнаною багатьма державами світу, (наприклад, 117 із 193 країн-членів ООН визнали Косово, інші ж, в тому числі, Україна, ні).

Даний факт, зокрема, не дає права Косову на вступ до ООН, але воно має статус протекторату ООН [19]. Наразі країна має численні внутрішні економічні, політичні, етнічні проблеми. Нестабільність та незрозумілі міжнародні перспективи Республіки Косово означають, що вона залишається викликом для ЄС ще на певний період часу.

Разом з тим, повоєнний досвід репатріації примусових мігрантів та рівень економічного розвитку Косова є ілюстративним та таким, що має певні показові аспекти, які варто вивчати та використовувати у якості предикторів повоєнного прогнозування та стратегування розвитку економіки і соціальної сфери в Україні. Уважного ставлення заслуговує косівський приклад стимулювання підприємництва серед діаспори, який було вбудовано у національні стратегії та міжнародні стратегії розвитку.



Рис. 1. Мапа Косово з урахуванням регіонального розподілу [18]

Перебіг подій Косова. Економічні проблеми та наявний потенціал. Косово, як державне утворення, у 2008 році мало бюджет у розмірі 1 мільярд 27 мільйонів євро, а через рік після здобуття незалежності у 2009 році Скупщина (Парламент) Косова затвердила бюджет у розмірі 1 мільярд 430 мільйонів євро. Таким чином, бюджет на 2025 рік – 3,6 млрд євро. Косово залишається однією з найбідніших країн Європи, поряд з Молдовою та Чорногорією (рис. 2).

Економічні проблеми, включаючи високий рівень безробіття, що становить близько 45%, і низький рівень життя, змушують, з одного боку, зберігати залежність від іноземних донорів, а з іншого – негативно впливають на розвиток держави, її інститутів, а також підвищують рівень злочинності та корупції. Це, в свою чергу, істотно обмежує приплив іноземних інвестицій, необхідних для розвитку відсталості, заснованої на дрібному сільському господарстві економіки Косова. Негативні явища в політичній, економічній і соціальній сферах підривають можливості, які країна пропонує інвесторам: молода і відносно освічена робоча сила (середній вік населення – 25 років, знайомство із західними стандартами життя, практично повсюдне знання англійської та німецької мов), відсутність курсового ризику (офіційною валютою є євро) і доступ до ринків через угоди з ЄС, США та країнами СЕФТА.

Наявний пул проблем Косова включав також:

– *інституційну кризу*, адже проблеми державних структур Косова лежать у трьох площинах. Перш за все, вони обумовлені нестабільністю і турбулентністю, характерними для демократій, що за-

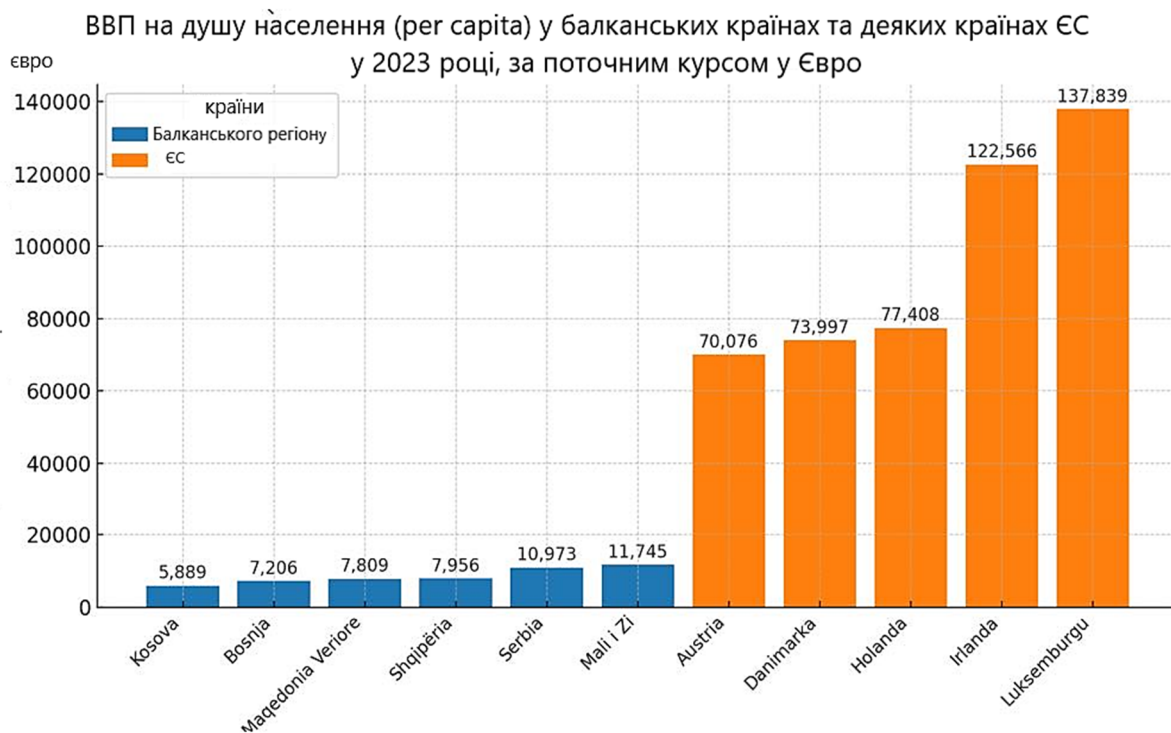


Рис. 2. ВВП на душу населення (у Євро за поточним курсом 2023 року) у найбідніших країнах Балканського регіону та країнах ЄС з найвищими показниками [20]

роджуються, у період їх побудови. Якість косівських політичних інституцій ілюструвала бурхлива історія президентських і парламентських виборів 2009-2011 років;

– інша проблема – питання, пов'язані з *військовим минулим* членів косовського істеблішменту. Розпад Югославії спричинив низку націоналістичних і сепаратистських рухів на її території. Одне з них, Армія звільнення Косова (АВК), було сформовано у 1990 році і розпочало бойові дії проти Сербії в середині 1990-х років. Як і в інших конфліктах на території колишньої югославської держави, збройні дії між сербами та косоварами були відзначені жорстокістю та військовими злочинами. Про методи роботи АВК свідчить той факт, що до 1998 року вона все ще була у списку терористичних угруповань Держдепартаменту США. Лідери цієї організації, яка була офіційно розпущена у 1999 році, грали та продовжують грати провідні ролі у структурах сучасного Косова;

– ще одним фактором, що послаблював державні структури, була *організована злочинність*. Звинувачення, про які неодноразово повідомляли найсерйозніші світові ЗМІ, стосувалися як діяльності, пов'язаної з фінансуванням АВК до 2000 року, функціонування автономного краю до 2008 року, так і зв'язків між центрами влади Косова і злочинним світом.

Потенціальні можливості Косова полягають у багатих родовищах корисних копалин і потенційному прибутку від їх видобутку та продажу. Серед іншого, країна посідає п'яте місце у світі за запасами

бурого вугілля, яке є основою місцевої енергетики. Країна також багата на важливу промислову сировину: боксити, нікель, срібло, кобальт, цинк, мідь і залізо. Світовий банк оцінив природні ресурси Косово в 13,5 млрд доларів [21]. У 2024 році було реалізовано потенціал виробництва електроенергії з бурого вугілля та збільшено експорт, зокрема до Албанії та Північної Македонії. Видобуток корисних копалин може приносити значні доходи та створювати робочі місця, що сприяє економічній стабілізації країни. Вкрай важливого значення для ЄС має географічне розташування Косово у *логістичному ланцюжку транспортування енергоносіїв до країн Європи*. Майбутній економічний розвиток може бути стимульований використанням цих ресурсів та залученням інвестицій у гірничодобувну та енергетичну галузі.

Ситуація Косово є відносно релевантною України, адже ще до початку конфлікту значна кількість мешканців виїжджали у сусідні країни Європи у якості трудових мігрантів. Їх внесок до ВВП у якості фінансових переводів з-за кордону – 14,6% ВВП, або 1,45 млрд дол. США [22].

Період наближення конфлікту (1980-1998 рр.), а також, воєнний (1998-1999 рр.) та повоєнний період у Косово характеризувався наступними даними:

- кількість біженців та переміщених осіб – більше 1 млн осіб (майже 60% населення);
- всього наявного населення у Косово до початку війни – 1,7 млн чол.;

– репатріантів – до 1,5 млн осіб (повернулися після закінчення військових дій).

Релевантність із Україною обумовлює ще і той факт, що з причини великої кількості етнічних чисток у Косово перед самим початком конфлікту, переважним чином жінки з дітьми біли вимушеними мігрантами, а відповідно і репатріантами. Відповідно до досліджень, основними причинами, що є поштовхом для репатріації, є наявність житла та роботи [23].

Дейтонські угоди як важлива рамкова віха на шляху від мирного врегулювання до багатовимірного партнерства.

Ще одним бенчмарком релевантності із актуальною ситуацією в Україні, є політичні аспекти врегулювання конфлікту на Балканах шляхом підписання рамкових угод у Дейтоні у листопаді 1995 року. Такий зразок важливої дипломатичної ролі провідних світових гравців (США, ООН, НАТО) має бути детально проаналізований для можливого застосування як в умовах війни, так і в умовах пошуку конкурентних переваг у повоєнний час.

Сучасні західні державні діячі, зокрема, Фредерік Кемп Ф., президент і головний виконавчий директор Atlantic Council, наголошують на відповідності ситуації із підписанням Дейтонських мирних угод та можливого припинення руйнівної агресії росії проти України, яка триває вже 3,5 роки [24]. Адже тоді, також після затишного, майже 4-річного кровопролиття, де загинули сотні тисяч осіб, завдяки наполегливим дипломатичним зусиллям та скоординованим діям європейських та євроатлантичних союзників, вдалося досягти мирної мети. Масштабувавши розміри, рівень задіяних сторін та складність проблеми, у випадку війни між Україною та росією, можна констатувати певну кореляцію актуальної української ситуації з балканською, а відповідно і провести потенційну паралель щодо задіяння подібного механізму. Взагалі, для Європи другої половини ХХ ст., мирні угоди для закінчення військових конфліктів є скоріше виключенням, ніж нормою, адже їх було дві – Дейтонська та Белфастська. Водночас, навіть за умови неідеальності, вони наявно продемонстрували ефективність синергії зусиль американських та європейських стейкхолдерів. Крім того, побудова посткризового розвитку не менш важлива, ніж завершення війни. Дейтон та Белфаст стали тригерами для розгортання широкої міжнародної участі, економічної допомоги та гарантій безпеки. Безумовно, такі фактори потребують вивчення та потенційної імплементації.

Державна підтримка повоєнного підприємництва. Мікс соціально-економічних умов для повоєнного розвитку Косова мав виключно негативні фактори. Такими, зокрема, були:

– ізоляція Косова, що унеможливлювало мобільність як бізнесову, так і особисту (безвізовий режим лише з 2024 року);

– конфлікт із Сербією – часткове визнання Косова як незалежної держави;

– брак інфраструктури (відключення електроенергії, відсутність доріг та транспорту, неможливість грошових переказів);

– відсутність напрацьованої правової бази, релевантної до ситуації у країні;

– брак освіченої робочої сили, та й робочої сили взагалі, від’ємна демографія;

– часткова відсутність інформації про бізнес-можливості;

– брак довіри та ділових партнерів/клієнтів у європейських країнах;

– відсутність підтримки з боку (державних, міжнародних) установ.

Уряд повоєнного Косова, для забезпечення зайнятості, пішов шляхом запровадження програм *державної підтримки підприємництва для мігрантів/репатріантів*. Такий крок, окрім вирішення проблем із працевлаштуванням, дав можливість заповнити значні вади на ринку робочої сили, відновити довіру та підтримку ділових партнерів і клієнтів у європейських країнах, збільшити обсяг інформації щодо можливостей бізнесу у Косово. Приватний сектор вважався запорукою в першу чергу, повернення мігрантів, та майбутнього сталого економічного розвитку.

Державна програма підтримки малого бізнесу, у першу чергу для репатріантів, мала декілька фаз втілення:

1 фаза – інтеграція репатріантів для створення коштів для існування та відновлення власного домогосподарства, вирішення нагальних потреб (невеликі кредити до 3000 євро, фаза розпочалася одразу після війни, частково продовжується і зараз),

2 фаза – (почалася тільки в останні роки): підтримка мігрантів-підприємців діаспори (другого покоління), які підтримують зв’язки та «добровільно» інвестують у Косово, зв’язують внутрішній ринок Косово з галузевими ринками ЄС, інтегруються у міжнародні ланцюжки створення доданої вартості.

Такі дії супроводжувалися великим різноманіттям стейкхолдерів процесу:

посольства (Німеччина, Швейцарія, Австрія);

міжнародні агентства розвитку;

науково-виробничі об’єднання (фінансовані на міжнародному рівні), двосторонні торгово-промислові палати;

державні інститути Косова.

Для вказаних програм підтримки підприємницької діяльності були характерними висока пізнаваність, збільшення рівня професіоналізму та професіонального втілення, в тому числі, завдяки міжнародній консультативній допомозі. Водночас, програми з’явилися в Косові відносно пізно, вони все ще недостатньо роздроблені та діють паралельно. Підприємці-мігранти вважають себе здебільшого самотніми борцями, на дії яких переважно впливають власні емоційні, культурні та сімейні зв’язки. Також

підприємці зауважують головну роль саме власних транснаціональних капіталів і ділових зв'язків, а також свою волю до інновацій та успіху.

Міжнародна участь у врегулюванні посткризового розвитку на Балканах. На думку багатьох дослідників [25] та європейських державних діячів [26], Косово є прикладом одного з найуспішніших кейсів, коли міжнародна спільнота та великі стейкхолдери, а найвідомішими проксі у даному випадку були ООН, Європейська Комісія, НАТО, США, спільними зусиллями змогли припинити злочини та інтервенцію, сприяли всеосяжному повоєнному відновленню території.

Європа зацікавлена у державах Західних Балкан, зокрема, Косово, з огляду на важливість логістичного маршруту з транспортування енергоносіїв по їх території. Наразі Європейський Союз намагається не поспішати з прийняттям рішення щодо остаточного статусу Косова, для унеможливлення небезпеки та дестабілізації ситуації. Водночас, економічна та фінансова допомога Світового банку, а також, миротворчий контингент KFOR [27] відігравали ключові ролі у посткризовому відновленні країни (рис. 3).



Рис. 3. Інституційна генеза Косова (1999-2008 рр.)

Власна розробка авторів.

Черговими загрозливими квестами для нової держави Європи залишаються високий рівень бідності та високий рівень безробіття порівняно з іншими країнами регіону. За даними останнього звіту Світового банку, в Косово працевлаштовано лише 37 відсотків працездатного населення.

За словами віце-президентки Європейської Комісії Каї Калас, розширення ЄС на балканський регіон є найважливішим геополітичним проєктом ЄС [26], однак, прогресу можна досягти лише шляхом сталого реформування.

Незважаючи на відсутність угоди з МВФ, Косово отримує підтримку від Європейського союзу, США та інших країн. У 2008 році відбулася конференція донорів для Косова, на якій ЄС виділив Косово 800 млн євро, а США – 250 млн євро на 2009-2011 роки [28]. Крім того, ЄС надав Приштині кошти в якості підтримки перед вступом до ЄС: 67,3 млн євро в 2011 році, 70 млн євро в 2012 році і 73,3 млн євро в 2013 році.

Сучасний стан економіки Косова як синергетичний результат суспільних зусиль. Економічне зростання. У 2024 році економіка Косова зросла на

4,4%, що зробило її *найшвидше зростаючою економікою Західних Балкан*. Приватне споживання було основним фактором зростання ВВП у 2024 році (рис. 4), що підкріплювалося зниженням рівня безробіття, зменшенням інфляції та зростанням реальної заробітної плати. Інвестиції також мали позитивний вплив, тоді як негативний чистий експорт сповільнював зростання.

Прогрес був зумовлений насамперед збільшенням приватного споживання, яке стимулювалося зниженням рівня безробіття, швидкою дезінфляцією, підвищенням реальної заробітної плати та зростанням кредитування домогосподарств. Споживачі частково задовольняли свій збільшений попит за рахунок імпорту, що мало стримуючий вплив на реальне зростання ВВП. Після дуже низьких показників останніх років державні інвестиції також помітно зросли, що позитивно вплинуло на зростання ВВП.

Інфляція. Після швидкої дезінфляції протягом 2023 року, рівень інфляції в Косово в 2024 році становив в середньому 2,1%, що відповідає цільовому показнику інфляції Європейського центрального банку (ЄЦБ) на рівні 2%.

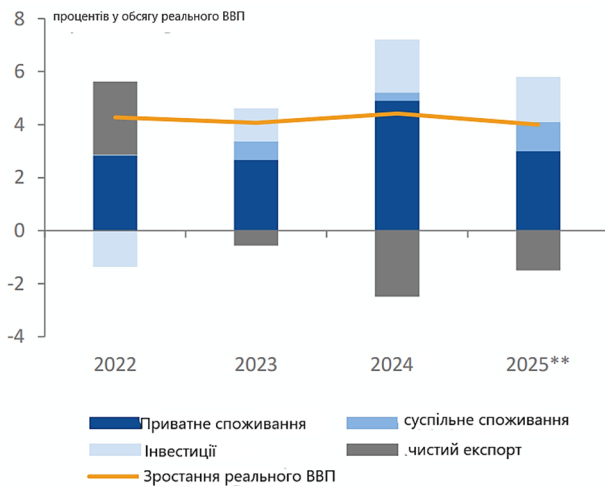


Рис. 4. Процентний склад внесків у зростання реального ВВП Косово [22]

Оскільки Косово використовує євро як законний платіжний засіб, воно підпадає під дію монетарної політики ЄЦБ. Протягом 2023 року ЄЦБ підтримував високі базові ставки, щоб сприяти дезінфляції в єврозоні. Відповідно, процентні ставки за банківськими кредитами в Косово залишалися високими, що стримувало приватні інвестиції в 2023 році. З червня 2024 року Європейський центральний банк постійно знижує базову ставку, тому процентні ставки в Косово також знижуються. Нижчі процентні ставки створюють можливості для більших інвестицій у майбутньому, що є вкрай необхідним.

Поточний стан торгового балансу. Традиційно Косово має значний дефіцит торгового балансу, що зумовлено великим дефіцитом торгівлі товарами. У 2024 році дефіцит дещо зріс до 8,9% ВВП, головним чином через зменшення вторинних доходів (рис. 5).

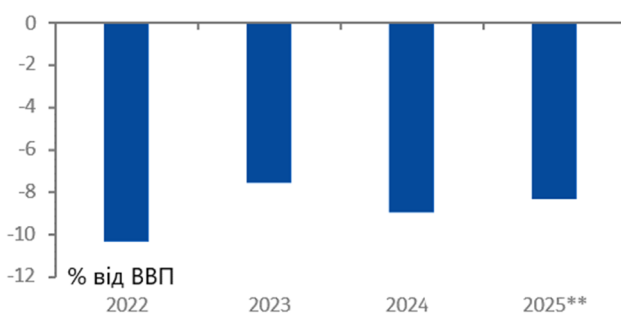


Рис. 5. Стан поточного торгового балансу Косово у % до ВВП країни [22]

Дефіцит торгівлі товарами залишився стабільним. Імпорт зростає завдяки посиленню внутрішнього попиту, але це зростання було значною мірою компенсоване відповідним збільшенням експорту. Останнє було зумовлене переважно відновленням експорту корисних копалин і кольорових металів після низьких показників у 2023 році.

Всупереч очікуванням, країні вдалося збільшити позитивне сальдо торгівлі послугами на 0,6% від ВВП. З 1 січня 2024 року громадяни Косова можуть подорожувати до Шенгенської зони на строк до 90 днів без візи. Відповідно, у 2024 році різко зріс виїзний туризм з Косова до ЄС, оскільки багато громадян подорожували, щоб відвідати членів сім'ї в ЄС, де проживає більшість значної діаспори Косова. В результаті імпорту послуг суттєво зріс на 1,5 в.п. ВВП, як і очікували більшість спостерігачів. Дещо несподіваним стало різке зростання експорту послуг (+2,0 в.п. ВВП), яке навіть перевищило зростання імпорту.

Послуги, які експортує Косово, здебільшого пов'язані з туризмом і тому досить прямо відображають потоки відвідувачів у країні. У 2024 році країну відвідало 694 тис. туристів, що на 11,7 % більше, ніж у попередньому році (рис. 6).

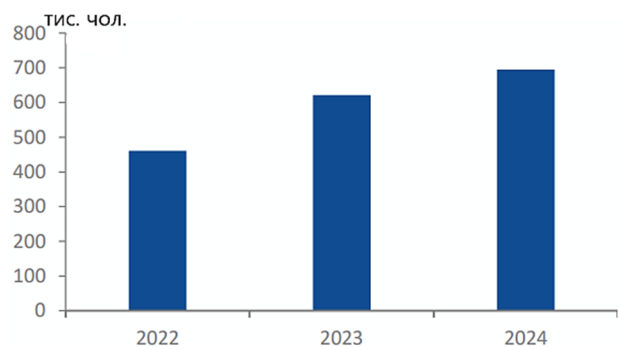


Рис. 6. Кількість відвідувачів Косово (туристів), тис. чол. [22]

Профіцит торгівлі послугами Косова значно менший за дефіцит торгівлі товарами, що робить країну досить сильно залежною від вторинних доходів для пом'якшення дефіциту поточного рахунку. Основним джерелом вторинних доходів є грошові перекази, які в 2024 році дещо зменшилися до 12,8% ВВП. Зменшення грошових переказів, ймовірно, відображає збільшення готівкових переказів, що відповідає збільшенню кількості поїздок між Косовом і країнами діаспори. Гранти, зокрема від ЄС, є другим основним джерелом вторинних доходів країни. У 2024 році Косово отримало менше грантів від ЄС, ніж у 2023 році, коли Брюссель виділив великий грант на енергетику. Загалом вторинні доходи зменшилися на 1,7% від ВВП, що призвело до збільшення дефіциту в 2024 році.

Державні фінанси. У 2024 році дефіцит бюджету було суттєво скорочено до 0,1% ВВП. Консолідація була досягнута завдяки суттєвому збільшенню державних доходів, насамперед завдяки значно вищим надходженням від ПДВ, що відображає високий рівень приватного споживання, а також значне поліпшення збору податків (рис. 7).

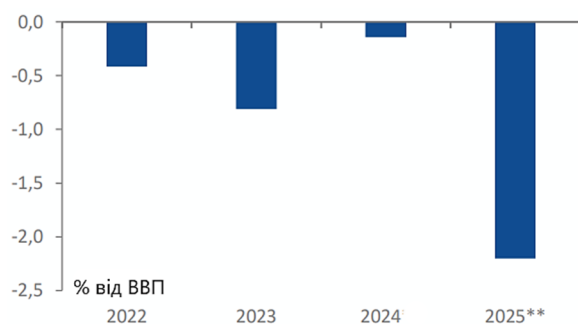


Рис. 7. Сальдо (баланс) державного бюджету Косово, у % від ВВП [22]

Найважливіше те, що консолідація відбулася не за рахунок зменшення державних витрат. Фактично, державні витрати зросли завдяки вищим державним інвестиціям. Рівень виконання бюджетних державних інвестицій, який викликає занепокоєння протягом останніх років, значно покращився з 68 до 75% у 2024 році. Хоча виконання бюджету все ще далеке від оптимального, це позитивний розвиток.

Інституційні інновації. Слід зазначити, що нормалізація демографічного стану, вирішення питань репатріантів є фокусом внутрішньої політики Косова. Це відобразилося в тому, що одне з Міністерств Косова – Міністерство з питань повернення і місцевих громад Косова [29] – є одним з нововведень взагалі у внутрішньому інституційному полі країн ЄС. Ефективним, на наш погляд є й той факт, що питання репатріації одразу ж вбудовуються у місцеву політику функціонування громад та надаються до комплексного рішення.

Прогноз. На 2025 рік МВФ прогнозує реальний ріст ВВП на рівні близько 4%. Очікується, що інфляція стабілізується на рівні близько 2%, що відповідає цільовому показнику ЄЦБ. Дефіцит поточного рахунку Косова також, за прогнозами, залишиться стабільним.

Уряд планує більш експансивну фіскальну політику в наступному році, прогнозуючи дефіцит бюджету на рівні 2,2% ВВП. Хоча доходи, як очікується, залишаться відносно стабільними, державні видатки значно зростуть. Прогнозоване збільшення державних видатків відображає рішення уряду про підвищення пенсій на 20%, яке набуло чинності в жовтні 2024 року, а також заплановане на 2025 рік підвищення заробітної плати в державному секторі. Крім того, влада передбачає значне збільшення державних інвестицій. Чи буде це насправді реалізовано, залежить від подальшого поліпшення виконання державних інвестицій.

Заплановане збільшення державних витрат є фіскальним стимулом, який відповідає фіскальним правилам Косова. Воно має на меті використати низький рівень боргу країни для підтримки внутрішнього попиту та задоволення соціальних потреб.

Висновки.

Балканський досвід для України. Отже, Балкани з певним припущенням можна вважати як європейською скринькою Пандори, так і великим європейським тігелем, де перетинаються інтереси ключових геополітичних гравців, зокрема, щодо сфер впливу, енергетичних питань та логістичних шляхів. Спектр економічних проблем Косова, помножений на невизначеність та етнічні проблеми, створює додаткову точку напруження всередині континенту, тому, має бути вирішеним за допомогою зусиль зовнішніх (європейських і не тільки) стейкхолдерів.

Косово може стати моделлю для аналізу та досвіду повоєнного розвитку з метою стимулювання підприємницької діяльності діаспори/мігрантів. Потенціал підприємництва мігрантів/діаспори необхідно розглядати з «самого початку», вбудовуючи його в національну стратегію, а також у міжнародні стратегії розвитку.

1. Підприємцям-репатріантам та тим, що будуть знаходитися за кордоном, але зацікавлені у співпраці, необхідний горизонтальний підхід, щоб бути включеними в усі сфери суспільної взаємодії (для створення синергетичного ефекту). Для доступу на міжнародні ринки важливими є не тільки стабільні повернення, а й транснаціональні зв'язки, і мігранти як «дипломати», «посередники» і «мости» можуть відігравати в цьому важливу роль. Зворотна міграція є багатограним процесом, на яку впливає спектр особистих, економічних та соціально-політичних факторів. Необхідною для України є цілеспрямована підтримка для задоволення складних потреб репатріантів, які, за умови успішної реінтеграції, на основі закордонного досвіду, можуть становити значний економічний плацдарм відновлення.

2. Комплексна допомога від міжнародних стейкхолдерів та великих гравців (фінансова, консультативна, миротворча присутність, питання роззброєння, демобілізації та реінтеграції) є безумовною запорукою для ефективного повоєнного розвитку та сталого реформування. Збуджуючим, стимулюючим фактором для всеосяжної міжнародної допомоги мають стати потенціал України у багатьох галузях економіки та соціальних питаннях.

3. Повоєнні трансформації будуть дотичні правової та інституційної системи в Україні, з огляду на суттєві зміни у повоєнній економіці, виробництві, розвитку суспільства. Такі фактори спровокують інновації в інституційній системі, які будуть релевантні ситуації та відбивати прагнення держави і суспільства. Аналіз найбільш вдалих прикладів таких інновацій (наприклад, Міністерство з питань повернення і місцевих громад Косова) є абсолютно цільним та необхідним.

4. Одним з ймовірних та вкрай корисних для України сценаріїв буде вивчення досвіду підготовки та підписання Дейтонських угод, якими гаряча фаза

військових дій була зупинена завдяки впливу міжнародної спільноти, координації силових та дипломатичних елементів, рішучих дій США у синергії з ООН, НАТО та провідних європейських інституцій. Звичайно, вони не були ідеальними і скоріше змогли законсервувати конфлікт, спровокувавши так званий «Балканський пат», мали неоднозначні наслідки, проте й вирішили пул наявних на той момент проблем на центральних Балканах, а саме: правові, організаційні, майнові (альтернативне житло) та фінансові питання повернення мігрантів. А запропоновані ними механізми повернення переміщених

осіб, повоєнного відновлення житлового фонду, правової підтримки актуальні для сьогодення України.

Балкани, як і Україна, є регіоном з багатою історією, різноманітними культурами та мовами, а також досвідом конфліктів. Балкани, як і Україна, переживають процес інтеграції з Європейським Союзом, хоча й різною мірою та з різними викликами, країни мають стратегічне та геополітичне значення. Ці аспекти ріднять країни і надають Україні цінні знання та практичні стратегії для подолання складнощів постконфліктного відновлення.

Література

1. Бородіна О. А., Ляшенко В. І. Повоєнне відновлення економіки: світовий досвід та спроба його адаптації для України. *Вісник економічної науки України*. 2022. № 1 (42). С. 121-134. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134).
2. Carolin Leutloff-Grandits. Translocal Care across Kosovo's Borders: Reconfiguring Kinship along Gender and Generational Lines. 2023. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781805390596>.
3. Ляшенко В. І., Чеботарьов Є. В. Світовий досвід повоєнного відновлення: діалектика імплементації та адаптації в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. 2023. № 3 (73). С. 122-131. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3\(73\)-122-131](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3(73)-122-131).
4. Іванов С. В. Економічне відновлення і розвиток країн після збройних конфліктів та воєн: невтрачені можливості для України. *Економіка України*. 2019. № 1. С. 75-89. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075>.
5. Микитенко В. В., Бондар-Підгурська О. В. Напрями повоєнної розбудови національної системи сталого господарювання. *Економічний вісник Донбасу*. 2023. № 1 (71). С. 55-65. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-1\(71\)-55-65](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-1(71)-55-65).
6. Череватський Д. Ю. Резильєнтність економіки та економіка резильєнтності. *Економіка промисловості*. 2023. № 1 (101). С. 31-39. DOI: <https://doi.org/10.15407/econindustry2023.01.031>.
7. Осадча Н. В., Лук'янов А. І. Сприяння розвитку бізнесу та залученню інвестицій: досвід Ірландії. *Економічний вісник Донбасу*. 2022. № 3 (69). С. 141-150. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-3\(69\)-141-150](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-3(69)-141-150).
8. Коритько Т. Ю. Оцінка впливу дисбалансів в умовах трансформації економіки. *Економічний вісник Донбасу*. 2023. № 3 (73). С. 71-81. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3\(73\)-71-81](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3(73)-71-81).
9. Кондрат А. Повоєнна травма: досвід Боснії і Герцеговини та Косово. *svidomi.in.ua*. 2023. URL: <https://svidomi.in.ua/page/povoienna-travma-dosvid-bosnii-i-hercegoviny-ta-kosovo>.
10. Геці Б. Життя країни по завершенні війни: післявоєнний досвід Косово та уроки для України – підсумки онлайн-лекції. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/news-and-events/zhyttia-krainy-po-zavershenni-viyny-pisliavoiennyi-dosvid-kosovo-ta-uroky-dlia-ukrainy-pidsumky-onlayn-lektsii/>.
11. Xharra B., Wählich M. Beyond Remittances: Public Diplomacy and Kosovo's Diaspora. Pristina: Foreign Policy Club, 2012. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2108317.
12. Burri Sharani, Barbara et al. Die kosovarische Bevölkerung in der Schweiz. Bern: Bundesamt für Migration (BFM), 2010. URL: www.sem.admin.ch/dam/data/sem/publiservice/publikationen/diaspora/diasporastu-die-kosovo-d.pdf.
13. Burri Sharani, Barbara et al. 2010. 'Die kosovarische Bevölkerung in der Schweiz'. Bern: Bundesamt für Migration BFM, 2010. URL: www.sem.admin.ch/dam/data/sem/publiservice/publikationen/diaspora/diasporastu-die-kosovo-d.pdf.
14. Calic Marie-Janine. Kosovo: der jüngste Staat in Europa. Aus Politik und Zeitgeschichte 2008. URL: <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/31048/kosovo-der-juengste-staat-in-europa/>.
15. Charsley K., Bolognani M., Spencer S., Ersanilli E., Jayaweera H. Marriage Migration and Integration Report. Bristol, UK: University of Bristol, 2016.
16. Havolli Sokol. Determinants of Remittances: The Case of Kosovo. Working Paper no. 3. Prishtina: Central Bank of the Republic of Kosovo, 2009. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1478989>.
17. Hockenos Paul. Cutting the Lifeline: Migration, Family and the Future of Kosovo. Berlin, Istanbul: European Stability Initiative, 2006.
18. Kosovo Demographic Profile 2014 and 2021. *Indexmundi*. URL: <https://www.indexmundi.com/kosovo/#Demographics>.
19. Республіка Косово. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE>.
20. Blumi Isa. The Islamist Challenge in Kosova. *Current History*. 2003. DOI: <https://doi.org/10.1525/curh.2003.102.662.124>.
21. World bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=XK>.
22. Total natural resources rents (% of GDP) – Kosovo. *World Bank*. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.totl.rt.zs?locations=XK>.
23. Косівське агентство статистики. URL: <https://askdata.rks-gov.net/pxweb/sq/ASKdata/>.
24. Van Houte Marieke, Davids Tine. Development and Return Migration: from Policy Panacea to Migrant Perspective Sustainability. *Third World Quarterly*. 2008. Vol. 29. Issue 7. P. 1411–1429. DOI: <https://doi.org/10.1080/01436590802386658>.
25. Як Білий дім може вести переговори з Кремлем. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-tramp-yak-biliy-dim-mozhe-vesti-peregovori-z-kremlem-50519565.html>.
26. Косово та Україна: що у нас спільного і чому може навчити Україну досвід Балкан? URL: <https://censs.org/kosovo-and-ukraine-what-do-we-have-in-common-and-what-can-the-balkan-experience-teach-ukraine/>.
27. Kosovo: remarks by High Representative/Vice-President Kaja Kallas at the press conference. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/kosovo-remarks-high-representativevice-president-kaja-kallas-press-conference_en?s=321.
28. Kosovo Force. URL: <https://jfnaples.nato.int/kfor>.

28. The International Community pledges €1.2 billion to Kosovo. URL: ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_08_1134.
29. Уряд Косова. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Уряд_Косова.

References

1. Borodina, O. A., Lyashenko, V. I. (2022). Povoienne vidnovlennia ekonomiky: svitovy dosvid ta sprobа yoho adaptatsii dlia Ukrainy [Post-War Economic Recovery: World Experience and Attempt to Adapt it for Ukraine]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, 1 (42), pp. 121-134. DOI: [https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1\(42\).121-134](https://doi.org/10.37405/1729-7206.2022.1(42).121-134) [in Ukrainian].
2. Carolin Leutloff-Grandits. (2023). Translocal Care across Kosovo's Borders: Reconfiguring Kinship along Gender and Generational Lines. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781805390596>.
3. Liashenko, V. I., Chebotarov, Ie. V. (2023). Svitovy dosvid povoiennoho vidnovlennia: dialektyka implementatsii ta adaptatsii v Ukraini [The World Experience of Post-War Recovery: the Dialectic of Implementation and Adaptation in Ukraine]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas*, 3 (73), pp. 122-131. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3\(73\)-122-131](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3(73)-122-131) [in Ukrainian].
4. Ivanov, S. V. (2019). Ekonomichne vidnovlennia i rozvytok krain pislia zbroinykh konfliktiv ta voien: nevtracheni mozhlyvosti dlia Ukrainy [Economic recovery and development of countries after armed conflicts and wars: unlost opportunities for Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, No. 1, pp. 75-89. DOI: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2019.01.075> [in Ukrainian].
5. Mykytenko, V. V., Bondar-Pidhurska, O. V. (2023). Napriamy povoiennoi rozbudovy natsionalnoi systemy staloho hospodariuvannia [Directions of the Post-War Construction of the Sustainable Management National System]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas*, 1 (71), pp. 55-65. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-1\(71\)-55-65](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-1(71)-55-65) [in Ukrainian].
6. Cherevatskyi, D. Yu. (2023). Rezylientnist ekonomiky ta ekonomika rezylientnosti [The resilience of economics and the economics of resilience]. *Econ. promisl.*, 1 (101), pp. 31-39. DOI: <https://doi.org/10.15407/econindustry2023.01.031> [in Ukrainian].
7. Osadcha, N. V., Lukianov, A. I. (2022). Spryannia rozvytku biznesu ta zaluchenniu investysii: dosvid Irlandii [Promoting Business Development and Attracting Investments: the Ireland Experience]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas*, 3 (69), pp. 141-150. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-3\(69\)-141-150](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2022-3(69)-141-150) [in Ukrainian].
8. Korytko, T. Yu. (2023). Otsinka vplyvu dysbalansiv v umovakh transformatsii ekonomiky [Assessment of the Impact of Imbalance in the Conditions of Transformation of the Economy]. *Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas*, 3 (73), pp. 71-81. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3\(73\)-71-81](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2023-3(73)-71-81) [in Ukrainian].
9. Kondrat, A. (2023). Povoienna travma: dosvid Bosnii i Hertsehovyny ta Kosovo [Post-war trauma: the experience of Bosnia and Herzegovina and Kosovo]. *svidomi.in.ua*. Retrieved from <https://svidomi.in.ua/page/povoienna-travma-dosvid-bosnii-i-hertsehovyny-ta-kosovo> [in Ukrainian].
10. Hetsi, B. Zhyttia krainy po zavershenni viiny: pisliavoiennyi dosvid Kosovo ta uroky dlia Ukrainy – pidsumky onlain-lektsii [Life in a country after the war: Kosovo's post-war experience and lessons for Ukraine – online lecture results]. Retrieved from <https://spa.ukma.edu.ua/news-and-events/zhyttia-krainy-po-zavershenni-viyny-pisliavoiennyi-dosvid-kosovo-ta-uroky-dlia-ukrainy-pidsumky-onlain-lektsii/> [in Ukrainian].
11. Xharra, B., Wählich, M. (2012). Beyond Remittances: Public Diplomacy and Kosovo's Diaspora. Pristina, Foreign Policy Club. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2108317.
12. Burri Sharani, Barbara et al. (2010). Die kosovarische Bevölkerung in der Schweiz. Bern, Bundesamt für Migration (BFM). Retrieved from www.sem.admin.ch/dam/data/sem/publiservice/publikationen/diaspora/diasporastu-die-kosovo-d.pdf.
13. Calic, Marie-Janine. (2008). Kosovo: der jüngste Staat in Europa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*. Retrieved from <https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/31048/kosovo-der-juengste-staat-in-europa/>.
14. Charsley, K., Bolognani, M., Spencer, S., Ersanilli, E., Jayaweera, H. (2016). Marriage Migration and Integration Report. Bristol, University of Bristol.
15. Havolli, Sokol. (2009). Determinants of Remittances: The Case of Kosovo. Working Paper no. 3. Prishtina, Central Bank of the Republic of Kosovo. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1478989>.
16. Hockenos, Paul. (2006). Cutting the Lifeline: Migration, Family and the Future of Kosovo. Berlin, Istanbul, European Stability Initiative.
17. Kosovo Demographic Profile 2014 and 2021. *Indexmundi*. Retrieved from <https://www.indexmundi.com/kosovo/#Demographics>.
18. Republika Kosovo [Republic of Kosovo]. *Wikipedia*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%BE> [in Ukrainian].
19. Blumi Isa. (2003). The Islamist Challenge in Kosova. *Current History*. DOI: <https://doi.org/10.1525/curh.2003.102.662.124>.
20. World bank. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?locations=XK>.
21. Total natural resources rents (% of GDP) – Kosovo. *World Bank*. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/ny.gdp.totl.rt.zs?locations=XK>.
22. Kosivske ahentstvo statystyky [Kosovo Agency of Statistics]. Retrieved from <https://askdata.rks-gov.net/pxweb/sq/ASKdata/> [in Ukrainian].
23. Van Houte, Marieke, Davids, Tine. (2008). Development and Return Migration: from Policy Panacea to Migrant Perspective Sustainability. *Third World Quarterly*, Vol. 29, Issue 7, pp. 1411–1429. DOI: <https://doi.org/10.1080/01436590802386658>.
24. Yak Bilyi dim mozhe vesty perehovory z Kremlem [How the White House can negotiate with the Kremlin]. Retrieved from <https://nv.ua/ukr/opinion/putin-tramp-yak-bilyi-dim-mozhe-vesti-peregovori-z-kremlem-50519565.html> [in Ukrainian].
25. Kosovo ta Ukraina: shcho u nas spilnoho i chomu mozhe navchyty Ukrainu dosvid Balkan? [Kosovo and Ukraine: what do we have in common and what can Ukraine learn from the experience of the Balkans?]. Retrieved from <https://censs.org/kosovo-and-ukraine-what-do-we-have-in-common-and-what-can-the-balkan-experience-teach-ukraine/> [in Ukrainian].
26. Kosovo: remarks by High Representative/Vice-President Kaja Kallas at the press conference. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/eeas/kosovo-remarks-high-representativevice-president-kaja-kallas-press-conference_en?s=321.
27. Kosovo Force. Retrieved from <https://jfcnaples.nato.int/kfor>.

28. The International Community pledges €1.2 billion to Kosovo. Retrieved from ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_08_1134.

29. Uriad Kosova [Government of Kosovo]. *Wikipedia*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Уряд_Косова [in Ukrainian].

Ляшенко В. І., Бородіна О. А. Балканський кейс: протиріччя, проблеми та можливості застосування досвіду повоєнного розвитку Косово для України

Базисними факторам повоєнного відновлення України є питання безпеки, стабільності, ефективне стратегування, орієнтоване на сталий розвиток та можливість залучення інвестиційних ресурсів. Аналіз та застосування досвіду країн, які вже пройшли посткризові періоди турбулентності, особливо у співставних періодах часу, є обов'язковими для аналізу та можливого застосування. Показові аспекти таких форс-мажорних подій варто вивчати та використовувати у якості предикторів повоєнного планування розвитку економіки і соціальної сфери в Україні. Так, детальний розгляд перебігу подій на Балканах та детально у Косово, дає можливість констатувати певні бенчмарки (показники) релевантності балканської кризи до актуальних аспектів розвитку України: міграційні, демографічні, правові, питання політичного врегулювання конфлікту тощо. Саме це детермінує необхідність аналізу та наведення можливих рекомендацій для плідності та ефективності кроків повоєнного відновлення економіки України. Матеріалами статті виділено пул проблем та наявний потенціал Косово, проілюстровано заходи державної підтримки розвитку підприємництва та міжнародної взаємодії для припинення військового конфлікту, інституційну генезу Косово. Продемонстровано у кількісному вимірі сучасний стан економіки Косово як синергетичний результат суспільних зусиль багатьох стейкхолдерів. Наведено висновки перебігу та розв'язання балканської кризи для повоєнного розвитку України. Особливої уваги приділено можливим сценаріям врегулювання військової фази завдяки вже існуючим та апробованим лекалам Дейтонських угод як важливої рамкової віхи на шляху від мирного врегулювання до багатовимірного партнерства.

Ключові слова: повоєнний розвиток, балканська криза, Косово, мігранти, політичне врегулювання.

Liashenko V., Borodina O. Balkan Case: Contradictions, Problems and Possibilities of Applying the Experience of Post-War Development of Kosovo for Ukraine

The basic factors for Ukraine's post-war recovery are security, stability, effective strategy focused on sustainable development, and the ability to attract investment resources. The analysis and application of the experience of countries that have already gone through post-crisis periods of turbulence, especially in comparable periods of time, are essential for analysis and possible application. The indicative aspects of such force majeure events should be studied and used as predictors for post-war planning of economic and social development in Ukraine. Thus, a detailed examination of the course of events in the Balkans, and in Kosovo in particular, makes it possible to establish certain benchmarks (indicators) of the relevance of the Balkan crisis to the current aspects of Ukraine's development: migration, demographics, legal issues, political settlement of the conflict, etc. This determines the need to analyse and provide possible recommendations for the fruitfulness and effectiveness of steps towards the post-war recovery of Ukraine's economy. The article highlights a pool of problems and the existing potential of Kosovo, illustrates measures of state support for the development of entrepreneurship and international cooperation to end the military conflict, and the institutional genesis of Kosovo. It demonstrates in quantitative terms the current state of Kosovo's economy as a synergistic result of the social efforts of many stakeholders. Conclusions are drawn about the course and resolution of the Balkan crisis for Ukraine's post-war development. Particular attention is paid to possible scenarios for resolving the military phase thanks to the existing and proven models of the Dayton Accords as an important framework milestone on the path from peaceful settlement to multidimensional partnership.

Keywords: post-war development, Balkan crisis, Kosovo, migrants, political settlement.

Стаття надійшла до редакції 22.04.2025
Рецензовано: 19.05.2025